

Llibres, camins i dies porten saviesa

Josep Guia

Correspondència, vol. 3.

Ernest Martínez Ferrando

Joan Fuster, a cura de Vicent Alonso
492 pp., 1999, Editorial Tres i Quatre

Els epistolaris —un gènere *para-literari* geirebé en extinció, si més no a través de correu postal— permeten, per llur espontaneïtat i proximitat a fets concrets de l'espai dels protagonistes, un accés al coneixement de la peripècia vital d'aquests, i de llur entorn, com no ho fan altres textos, més elaborats i pensats per a ser publicats. Literatura a banda —vull dir: amb més o menys bon estil literari—, la correspondència epistolar és una font primària de recerca històrica molt valuosa, alhora que fa les delícies dels qui gaudim de situar-nos en l'època en qüestió, a fi i efecte de bastir-ne una millor comprensió.

Els tres volums publicats de la correspondència de Joan Fuster —1. *Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga* (1997); 2. *Agustí Bartra i altres noms de l'exili americà* (1998); 3. *Ernest Martínez Ferrando* (1999)—, a més de l'*Epistolari*

Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca (1993), il·lustren a bastament el procés que Fuster va seguir fent-se a ell mateix, com a intel·lectual i com a home-mesura-de-to-tes-les-coses, i fent-se un lloc i un nom en el món cultural català. Abans d'arribar a ser el mestre admirat per tants patriotes i/o estudiosos catalans, a partir dels quaranta anys (1962), poc més o menys, va treballar de valent durant la dècada dels 50, de Sueca estant, per poder accedir a publicacions i a persones que li eren necessàries per formar-se i orientar-s'hi. De vegades, potser atenent la grandesa de Fuster, es perd aquesta perspectiva biogràfica, com si Fuster no hagués estat també un jove i incipient escriptor, amb una gran curiositat cultural i un bon criteri nacional, però amb moltes mancances, sobretot bibliogràfiques, com no podia ser d'altra manera en aquella València de la postguerra. Ell també fou un jove amb necessitat de situar-se i l'opció que va triar —escriptor que viu a Sueca— no era fàcil. Les cartes recollides comencen al voltant del mateix any i hom pot entreveure-hi un objectiu semblant: conèixer i fer-se conèixer, aprenent i ensenyant alhora. La correspondència amb Carner i amb Martínez Ferrando és iniciada l'any 1951, per part del jove Fuster, amb la tramesa del mateix opuscle, poètic i patriòtic: *Va morir tan bella* (circa 1950). Possiblement, també va fer servir aquesta tarja de presentació en altres casos, a més dels altres poemaris que ja havia publicat: *Sobre Narcís* (1948), *3 poemes* (1949) i *Ales o mans* (1949). L'any 1950 començà la correspondència amb Vicenç Riera Llorca, Agustí Bartra i altres escriptors de l'exili americà, així com les seves col·laboracions a *La Nostra Revista*, editada a Mèxic. Tanmateix, l'objectiu princi-

pal, en aquesta incorporació activa a la intel·lectualitat catalana, havia de ser necessàriament Barcelona. Carner estava a Brussel·les; Riera, Bartra, Guansé i altres, a Amèrica; Sanchis i els mallorquins, a Mallorca. Martínez Ferrando fou, de fet, com una primera portella de Barcelona; encara que, de nissaga valenciana i d'esperit solitari, tampoc no hi era una figura central. Manent, Riba, Pla, Espriu... vindrien posteriorment.

Hom endevina, llegint l'epistolari fusterià, tota una estratègia de penetració —i de renovació— en el món cultural català, sense perjudici de l'establiment d'amistats fermes i sinceres, trobades i travades en aquest procés. Joan Fuster, una de les mentalitats més lúcides del segle xx català, bé devia saber què necessitava i què volia, i que només podia aconseguir-ho, des de la seva Sueca de naixença i residència, escrivint a tort i a dret. Perdó, «a tort», no: calculadament, sistemàticament, generosament, admirant i captivant l'interlocutor per l'agudesia, l'estil, els coneixements i la curiositat.

Fa l'efecte que hom té unes certes reserves pudoroses a biografar Fuster, com si d'aquest ho sapiguéssim tot o com si no goséssim formular judicis sobre la seva vida i els seus interessos. Vicent Alonso ens parla prolixament i encertada sobre Martínez Ferrando —d'acord amb els seus estudis previs—, però ens deixa Fuster en la penombra. Tanmateix, i no perquè Fuster sigui el fil conductor de la col·lecció en curs de publicació, és ell més que no Martínez Ferrando el protagonista principal, ascendent, de la correspondència intercanviada entre tots dos. He dit ascendent i ho he fet expressament: Fuster, amb 28 anys a la ratlla del 1950 i amb un treball

de subsistència precari, pujava cap a la vida i cap a la fama, mentre que Martínez Ferrando, amb 59 anys i director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ja era al cim de la seva vida i el seu futur només podia resoldre's entre el manteniment i la davallada. Com bé diu Alonso, Martínez Ferrando era «un personatge clau per a un Joan Fuster disposat a obrir-se camí més enllà de l'ambient estrictament valencià». I, per això, el gruix de la correspondència es concentra al voltant d'aquesta funció i durant els anys que aquesta funció és necessària. Hom troba a faltar, en l'estudi introductori, una anàlisi quantitativa de les cartes creuades entre tots dos, a partir d'un quadre com el següent:

Any	Fuster	Martínez Ferrando
1951		3
1952	2	13
1953	1	20
1954	7	13
1955	9	12
1956	6	7
1957	2	10
1958	1	10
1959		13
1960		8
1961		4
1962		6
1963		3
1964		5
1965		2
	28	129

el qual es podria completar amb l'afegit, a la columna de Fuster, any rere any,

del nombre (entre parèntesi) de cartes trameses per aquest a Martínez Ferrando, de les quals es té notícia per les respostes i les al·lusions posteriors. Per exemple, les tres primeres cartes de Martínez Ferrando són resposta a altres tantes no conservades, enviades per Fuster, com ho evidencien les pressuposicions lingüístiques que n'hi ha i les referències que s'hi fa, en les cartes de Martínez Ferrando. Igualment, durant l'any 1952, a més de les dues cartes de Fuster conservades, es pot ben deduir que n'hi hagué, com a mínim, altres set. I així successivament, de manera que no és correcte parlar d'aquestes cartes en termes de «les contestacions de Fuster», ja que és aquest qui inicià l'intercanvi epistolar, d'acord amb l'edat i condició de tots dos, als anys 50. Avui ja sabem que Fuster és *més important*, però no ho era, aleshores. Tota la correspondència procedeix, com informa puntualment Alonso, dels papers de Fuster, el qual, a més de guardar les cartes rebudes, també en feia còpia, quan ho considerava pertinent, de les que ell escrivia. Així, doncs, ens topetem amb la paradoxa que l'arxiver Martínez Ferrando no arxivava les cartes de Fuster, tot i la fruïció amb què les llegia: «Quan entre la correspondència que m'arriba hi figura alguna carta de vostè, aquesta me la reservo per a llegir-la de gust, com qui tasta una menja suculenta» (3.06.53), «llegeixo molt a gust les seues cartes, com més llargues millor. Vostè posseeix el do de l'amenitat i sempre diu coses interessants» (24.06.55). Però no només no les arxivava, sinó que les perdia ben d'hora: «He perdut la carta darrera de vostè...» (4.05.52), «Llàstima que se'm va traspaperar...» (23.08.52)... Amb tot, és evident que la correspondència decau cap a la fi de la dècada dels 50 i

que Fuster ja no va fer cap més còpia de carta tramesa a partir del 1959.

Fuster sempre s'adreça a Martínez Ferrando amb el tractament de «vós», mentre que aquest ho fa amb el de «vostè». Un parell singular d'amics, doncs, que comparteixen punts de vista crítics, sobre llibres i persones, especialment sobre persones, normalment altres valencians que no surten gaire ben parats en aquesta correspondència. Malparlar irònicament d'alguns paisans és un esport dialèctic potser no gaire constructiu però d'alt rendiment per fixar posicions i fidelitats comunes (traïdes o menystingudes pels criticats) i, sobretot, per passar-s'ho bé, especialment amb l'ús de sobrenoms, seguint en això una ancestral pràctica satírica: «el Charlista» o «el gran imbècil de Federico el Grande de España» (Federico Garcia Sanchiz), «don Godo» (Godofredo Ros Fiol), «el senyor Almendra» (Francesc Almela i Vives), «Almendra-Atracción» (la revista *Valencia Atracción*), «el Marquès» (Salvador Ferrandis Luna, casat amb una marquesa), «la Torre d'ivori» (editorial Torre), «el Dominguín» (Martí Domínguez Barberà), «don Felip V Mateu i Llopis» (Felip Mateu i Llopis), «el carabassa Bayarri» (Josep Maria Bayarri Hurtado), «la Junta Bizantina» (Junta Vicentina)..., encara que, dient-ho així, fora de context, no es fa justícia a la idoneïtat dels apel·latius i les apreciacions. Tot amb tot, és observable al llarg de la correspondència un canvi de consideració, en positiu, envers Martí Domínguez, per bé que el fet de la destitució d'aquest com a director de *Las Provincias*, arran de la seva defensa de València després del desastre de la riuada del 1957, no apareix esmentat a l'epistolari. A més dels sobrenoms i algun exabrupte, s'hi manifesta un cert ús d'ex-

pressions idiomàtiques, com ara: «com si s'hagués ficat l'ocell a la gàbia», «molt refractari a camuflar bunyols», «es feia dis-sabte», «se'm va caure l'ànima als peus», «cara de prunes agres», «ficar-me en bucs», «hi juguen a la rata», «estareu al caure», «és un mussol», «per acabar-ho de cagar», «m'havien fet un cap com un tabal», «és un carabassa», «no ha dit ni xufa», «totes les gallines li ponen»...

L'amistat que uní Fuster i Martínez Ferrando és explícitament confessada pel primer, en carta a Vicenç Riera Llorca, de 30 d'octubre de 1953: «Amb Martínez Ferrando em lliga una amistat molt cordial; mantenim una correspondència freqüentíssima i em deixa llibres (açò de deixar llibres és una mostra de confiança definitiva, per a mi); a desgrat de la diferència d'edat i de prou altres diferències, ens entenem d'una manera excel·lent», així com en la necrològica publicada a *Destino*, l'1 de gener de 1966, reproduïda en apèndix al volum que comentem: «Cuando él iba a Valencia —y aprovechaba cualquier vacación para hacerlo—, o yo a Barcelona, solíamos pactar un almuerzo o una cena, y ensartábamos, indefectiblemente, unas cuantas horas de conversación. Vino un par de veces a Sueca, y le visité en Alcira. Y cruzamos cartas, muchas cartas. (...) La charla, de viva voz o por escrito, acostumbraba a tener temas fijos: los que coincidían en su interés y en el mío, que, por lo demás, nunca dejaron de parecer-nos inagotables, a despecho de su restricción. Bien mirado, sólo hablábamos de literatura y del país, y “saltábamos” de la “categoría” a la “anécdota” con la mayor holgura...».

Són molts els temes de literatura i del país que apareixen en llurs converses escri-

tes, i Alonso n'ha glossat alguns, amb encert. Tanmateix, en la línia que he dit més amunt de *biografiar Fuster*, vull cridar l'atenció del lector sobre algunes conjectures. Em fa l'efecte que, ben possiblement, fou Martínez Ferrando qui despertà l'interès de Fuster per Montaigne, parlant-li en diverses ocasions de l'assagista francès i fent-li'n citacions textuals; la primera, en carta del 24 de juny de 1955, adduint un aforisme de Montaigne («per molt alt que l'home vulgui elevar el seu tron sempre seurà sobre el seu cul»), en comentar el panegíric exagerat que Adlert havia fet de Casp, a les pàgines de l'*Homenatge a Carles Riba*. L'any següent, el 6 de setembre de 1956, Fuster comunicava a Martínez Ferrando que estava preparant un conjunt d'assaigs per presentar-los al premi Yxart, sota la forma «d'un més o menys autèntic “Diari de lectures”, amb temes tan diversos com: El dimoni, Hipòtesi sobre el *Tirant*, Literatura del risc, Plató..., Montaigne i la policia...» i a Martínez Ferrando li faltà el temps per acusar rebut, en carta del 12 de setembre, només del tema de Montaigne: «Tinc molta curiositat per saber el que diu sobre Montaigne i la policia. Montaigne, quin home!, quin homenàs!». Fuster guanyà el premi, efectivament, i en aquell «més o menys autèntic» diari que és el llibre *Figures de temps*, va incloure el seu primer comentari sobre Montaigne... com a anotació d'1 de juny de 1955. I Valéry? No ho sabia dir si fou així, però Martínez Ferrando ja parlava d'aquest poeta l'any 1917 i li'l recomana a Fuster, en la seva breu primera carta, sempre en un context semblant —la mediterraneïtat— al de la «Quasi-oda al Mediterrani», on Fuster cita Valéry. I Rabelais? Caldria investigar si Fuster ja el coneixia abans de les trame-

ses i recomanacions de Martínez Ferrando: «Avui li envio *Marie Chapdelaine*, un quadern sobre Rabelais i més poesies de Joan Oliver» (12.09.53), «Quant a Rabelais, crec que convé que el conegui millor. Darre-rament he trobat entre els meus llibres un volum que creia extraviat; ja li l'enviaré» (2.10.53). Una altra possible influència del vell sobre el jove, que sembla més clara, és la del divertit costum «fusterià» de dir-li *limno* a l'«Himno Regional»: en fer la crònica d'una coenta sessió de la casa de València a Barcelona, el dia de Sant Dionís del 1953, on Martínez Ferrando es va veure atrapat, escrivia a Fuster: «Després, uns quants joves es van posar a cridar *limno* (cal escriure així aquest ridícul himne-pasdouble que en mala hora ens va deixar el mestre Serrano)...». Potser, amb una mica més de paciència i altres informacions complementàries, aniríem esbrinant algunes fonts literàries, estilístiques i d'informació de Fuster, que també en tenia, encara que sovint no les declarava.

Una constant en la correspondència que ens ocupa és l'aspecte bibliogràfic. Fuster necessitava saber, li calia llegir, i qualsevol ocasió era bona per servir aquest propòsit, gràcies al qual —prèstecs retornables, a banda— formà una gran i selecta biblioteca, com és ben conegut. A les primeres cartes, ja hi trobem referències a la tramesa (a Fuster) de llibres de Trabal, en préstec, a la demanda (per Fuster) d'obres de Riba, al lliurament de còpies d'articles erudits de Martínez Ferrando, a l'oferiment de suport bibliogràfic per part d'aquest, tant de caire genèric: «Si li interessa algun llibre d'aquí, digui-m'ho amb tota franquesa. Sols li advertisc que segons quins llibres catalans no es troben al mercat» (22.06.52), com de caire concret: «Vol

que li parle al Sr. Cruzet [editor de *Selecta*] per a que li envie llibres? No té més que dir-m'ho» (12.10.52), «Avui mateix he encarregat a la Llibreria Doménech que li envie un manuallet d'*Història de la Literatura Catalana* que va publicar Martí de Riquer...» (6.03.53), «Vaig parlar amb el meu company Palanca, que fa de bibliotecari a la Universitat [de València]; em va dir que anant-hi vostè amb el meu nom li podrien deixar llibres en préstec» (26.07.53), «Ahir dimarts li vaig trametre per paquet postal certificat l'*Antígona* d'Anouilh i el volum de Rabelais (...) Li he inclòs en el paquet una cosa meua: un breu estudi sobre la figura d'Elisenda de Montcada...» (21.10.53), etc.

Fuster planteja amb finesa les seves demandes de publicacions i, a més, sempre ofereix a canvi la garantia d'una lectura atenta —la millor manera d'agrair el present d'un llibre— i d'una ressenya puntual, normalment als suplementes literaris de la premsa valenciana i a *Pont Blau*. «He fullejat —diu en la carta de 4 de desembre de 1953— la *Historia de España*, que Soldevila té en curs de publicació, tan interessant des del punt de mira "català". Però caríssima! (Aquesta és una obra que hauria comentat amb gust als diaris d'ací, "a canvi" d'un exemplar; però no sé qui l'edita...)». Prou que devia de saber-ho, però era una manera elegant de demanar al seu amic que en fes la gestió, si podia, davant els de l'editorial Ariel. Per cert, que l'anècdota m'ha recordat haver sentit dir a Fuster, sorneguer i sense segones intencions, en aquest cas, que l'*Enciclopedia Espasa* era d'aquelles coses que no li hauria importat de rebre com a herència d'algun parent. De tant en tant, hi tornava, al reclam: «fa temps que no rep llibres de Bar-

celona susceptibles d'ésser comentats» (15.10.54), «per això tinc tant d'interés a rebre publicacions del Principat i a parlar-ne en la premsa valenciana» (20.02.57), encara que, de vegades, ho deia amb un punt de mesurada irritació: «En l'índex dels *Estudis romànics* (...) veig com és d'enorme la meua ignorància sobre el que s'ha escrit a propòsit del Tirant. Açò em lleva les ganes de seguir treballant el tema. A les biblioteques de València no hi ha gairebé res, i la meua butxaca no està per filologies... I encara, em manquen unes bones i extenses informacions sobre la història dels nostres països del Compromís de Casp en avant...» (19.03.54), la qual cosa produïa un efecte benèfic, com ho podem veure en les contestacions de Martínez Ferrando: «Malgrat tanta cosa que pugui desconèixer escrita sobre el *Tirant*, vostè hauria d'insistir. Caldria procurar-li la bibliografia suficient» (1.04.54), «Digui'm si li interessa alguna cosa de bibliografia sobre el *Tirant* que jo li puga procurar...» (17.09.54), «Ahir li vaig enviar l'únic exemplar del meu llibret titulat: *Els descendents de Pere el Gran*; que li faci bon profit!» (19.05.55), «Pensant que avui era el dia del seu sant m'ha semblat que devia aprofitar l'avinentesa per regalar-li un paquet de llibres; a fi de comptes és vostè persona que sap millor aprofitar-los que altres a qui sovint em trobe obligat. Rebrà per correu els contes de Calders, el diplomata de sant Vicenç i els dos volums de Jaume II i la seua vida familiar» (24.06.55), «Prepare un núm. extraordinari del *Boletín de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas* dedicat al Congrés de Mallorca. Vejam si sortirà bé. Ja li reservaré un número» (2.12.55), «Jo per fi m'he decidit a desprendre'm del volum de poesies de

l'Eluard que tinc repetit i dies passats l'hi he tramès per correu a Sueca» (12.09.56), «A la Casa del Llibre vaig dedicar-li un exemplar del meu *Jaume II o el seny català* que el Sr. Cruzet pensava trametre-li» (22.12.56), «Remenant papers meus m'he trobat duplicat un bellíssim àlbum d'art francès; li l'envie perquè supose que li agradarà tindre-lo» (18.11.58), etc. Al llarg de l'epistolari, la recerca bibliogràfica és una de les constants més evidents i Fuster, malgrat les dificultats, no s'hi dona mai per vençut. Si Martínez Ferrando li deia: «Recorde que em sol·licitava la separata de la *Història de la literatura catalana* de Rubió. No puc deixar-l'hi perquè li vaig prometre una recensió a l'autor i encara no he arribat a meitat de la lectura...» (24.01.54), Fuster aleshores contraatacava: «¿Em podríeu facilitar l'adreça del doctor Jordi Rubió? Li enviaria el meu últim llibret de versos i, quan aparega (si és que apareix), el fascicle sobre poesia catalana antiga. Veuré si així li entren temptacions, algun dia, d'enviar-me la separata de la *Història de la literatura* seua» (13.04.54). El 2 de desembre, Fuster ja havia llegit l'estudi de Rubió, «fabulosament ric de notícies i de judicis». No calia dir-ho, però ell ho deia: «Els llibres són sempre benvinguts» (17.06.55) i mai no n'eren prou: «la meua biblioteca és molt pobre» (25.03.56). I no cal afegir, però ho afegesc, que Fuster també hi corresponia (normalment, de bestreta), amb les oportunes trameses dels seus llibres i articles.

Quan Fuster preparava el seu treball «sobre Jaume Roig i sor Isabel de Villena (una espècie de confrontació de la misogínia del primer amb el feminisme de la segona)» —ai, quines coses!—, va demanar a Martínez Ferrando: «vós no sabríeu dir-

me si hi ha a la venda l'*Espill* en l'edició de Miquel i Planas (l'edició catalana, és clar) i quin preu tindria? Ací no el té ningú...» (20.02.57), el qual encàrrec va ser puntualment acomplert pel seu amic: «Aquests dies passats he cercat per les llibreries de vell exemplars de l'edició de l'*Espill* (...) Només en té un el llibreter Porter, qui, aquest llibre, que quan va sortir a llum em sembla que tenia el preu de vint pessetes, puja aquest a... 500. Encara que la nostra moneda està ben baixa, tanmateix un preu així el trobe excessiu. Què li sembla? En tals condicions no crec que el llibreter el vengui fàcilment» (17.03.57). No sé si, finalment, n'hi hauria compra o no, però m'ha fet gràcia l'episodi perquè molts anys després, el 22 de setembre de 1997, vaig comprar un exemplar d'aquesta obra, a la fira del llibre antic de Barcelona, per 31.500 pta. D'altra banda, entre les notícies bibliogràfiques que s'hi intercanvien, he trobat la referència d'un article sobre Joan Roís de Corella, absolutament absent de la bibliografia usual.

El primer viatge de Fuster a Barcelona, del 10 al 15 de febrer de 1954, sembla que es va fer gràcies a la iniciativa de Vicenç Riera Llorca i la intervenció organitzadora de Rafael Tasis, amb la finalitat de presentar el llibre *La poesia catalana fins a la Renaixença* (Edicions Catalanes de Mèxic, 1954), fent-ne lectures d'alguns capítols, així com del poemari *Terra en la boca* (Barcino, 1953), l'editor del qual, en Josep Maria de Casacuberta, fou un altre dels organitzadors del viatge. Més enllà d'aquestes presentacions, l'objectiu confessat de Riera Llorca era: «El meu desig, en proposar el viatge, era que entressis en contacte personal amb el major nombre possible de la gent que et pugui interessar

a Barcelona i que —n'estic segur— estarà molt contenta de conèixer-te» (5.02.1954), encara que, en aquesta iniciativa, resulta sorprenent la següent coincidència: el mateix dia, el 18 d'octubre de 1953, en sengles cartes, Riera proposa a Fuster: «Et semblaria bé que organitzéssim una lectura del llibre a Barcelona?» i Martínez Ferrando escriu a Fuster: «Vostè hauria d'organitzar alguna lectura a Barcelona». De qui va partir, doncs, la idea? Amb anterioritat, Martínez Ferrando ja havia escrit a Fuster: «Com van les seues coses? Sortiran aviat les que prepara? No pensa venir per ací? Hauria de fer-ho» (6.05.53). Fos com fos, aquell viatge —amb visita a Montserrat, inclosa— va tenir una gran importància per al futur de Fuster, com ho recorda Albert Manent (*Solc de les hores*, Destino, 1988, 179-191), amb una errada de tres anys en la datació: «érem probablement el 1951».

Martínez Ferrando va seguir atentament la presència ascendent de Fuster en els cercles barcelonins: «Molt em complau —li escriu— la satisfacció que li ha produït el seu viatge a Barcelona. Bé la pot tenir per tal com l'interès que va despertar la seva presència aquí va ésser sincer i no una ficció, com sovint passa amb les coses de València. Celebro, doncs, que projecti altra visita en data pròxima», tot i que, òbviament, això anés en detriment de la relació bilateral entre tots dos. Enmig de les protestes més o menys formulàries sobre el retard en les contestacions, que solen encapçalar moltes de les cartes creuades entre ells, trobem aquest comentari: «No m'ha extranyat gens el seu silenci. Pensava que els seus viatges a Barcelona li procuren cada vegada més relacions amb aquesta ciutat i també més encàrrecs» (15.07.56).

Martínez Ferrando, com diria Fuster, no es mamava el dit. No debades, quan l'un anava (a Barcelona), l'altre ja estava a punt de tornar (cap a València). D'altra banda, fóra interessant glossar les reflexions sobre el contrast entre aquestes dues ciutats que n'hi ha a l'epistolari, sobretot per part de Martínez Ferrando, però no tenim l'espai suficient per fer-ho. Avancem, però, una conclusió satisfactòria: el desert cultural valencià no és, avui, ni tan pregon ni tan general com ho era aleshores.

Les apreciacions lúcides —i sovint càustiques— de Martínez Ferrando sobre persones i situacions ajudaren a conformar, no en tinc cap dubte, el tarannà de Fuster, ja ben dotat en aquesta direcció. En el precoç diagnòstic del cas Casp-Adlert, però, s'hi apunta més aviat la preocupació que no la ironia: «El cas Adlert-Casp comence a trobar-lo singular» (1.02.53), «temo que algun dia els arribi un desençant amarg» (6.03.53), «tot observant en aquells senyors un comportament no gens normal» (1.11.57). Sobre Riba o Foix ens crida l'atenció la denúncia divertida d'un cert posat transcendent: «A Riba li dius: "fa una tarda molt agradable..." i et llença una mirada d'indignació» (26.06.53), «J.V. Foix és un altre Riba al qui tampoc se li pot dir allò de: "Que bona està la sopa!"» (6.08.53), les quals descripcions no desmereixen d'altres epítets fusterians, com allò d'«aquella molesta supervivència de Xènius que era el cos de don Eugenio» (15.10.54), dit en ocasió de la mort d'Eugenio d'Ors, o allò altre d'«estic disposat a dir on siga, davant de notari i tot, que llevat de mitja dotzena de poemes, l'obra de don Teodoro és il·legible i grotescament estantissa» (16.01.55). Els exemples, per una banda i l'altra, es podrien multiplicar,

però ho deixarem córrer i acabarem donant la paraula a Martínez Ferrando i Fuster, perquè ens parlen l'un de l'altre. El més vell, en veure pujar el jove amb tanta empena, fa una primera i ajustada ponderació de la importància del fet: «La rutina domina a València fins a les esferes més responsables de cultura i les actituds independents irriteren. Si vostè pogués obtenir una solució sòlida econòmica podria ésser un brillant capità» (1.04.52), reblada amb una darrera profecia: «Algun dia s'haurà d'estudiar el *cas Fuster*: com enmig de l'indiferentisme secular valencià s'ha pogut produir a Sueca una autèntica i profunda consciència històrica i racial del nostre país» (8.10.62). I el més jove dedica al vell amic aquestes paraules de valoració i comiat: «En un panorama de les lletres catalanes del segle XX, el nom d'Ernest Martínez Ferrando ocuparà sempre un lloc distingit (...). És un dels escassos escriptors vernacles que, després de Teodor Llorente, han traspassat la frontera regional. Optà pel català ben d'hora (...). Un dia li haurem de rendir l'homenatge que ara, en les necrologies improvisades o tortuoses, li ha estat regatejat, tant a València com a Barcelona. El petit clos intel·lectual valencià, sobretot, l'hi deu. I aleshores, més que del literat i de l'erudit, caldrà parlar de l'home que tant i tan calladament va col·laborar a l'edificació d'una nova tradició creadora. En parlarem amb el màxim elogi: l'elogi dels agraïts» (*Serra d'Or*, desembre de 1965). Fuster en tenia molts, de motius, per estar agraït a Martínez Ferrando. ▢